

**Жадид адабиётида миллий уйғониш намоёндаларининг ғоявий
асослари**

Фалсафа фанлари доктори, (PhD)

доцент Сапаров Бердияр Балтабаевич

“ALFRAGANUS UNIVERSITY”

нодавлат олий таълим ташкилоти

Аннотация. Ушбу мақолада жадид адабиёти шаклланиши босқичлари ва уларни гоявий қарашлари очиб берилган. Шунингдек жадид адабиётининг турли даврлардаги намоёндаларининг асосий таълимотлари очиб берилган. Бу мақоланинг аҳамияти ўтмишдаги янги давр адабиётининг асосий хусусиятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: жадид адабиёти, янги адабиёт, миллий уйғониш даври, миллий ёндашув, миллий гоя, миллият, панисломизм.

Жадид адабиёти XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги ярим асрлик муддатни қамраб олганлигини таъкидлаш лозим. Бу босқични алоҳида ажратиб ўрганиш янги гап эмас. Моҳиятан бу давр мумтоз адабиёт билан ҳозирги давр адабиёт ўртасида кўприк вазифасини бажарган. Ўша даврда бу адабиёт “жадид адабиёти” деб ўрганилган. Бу - янги адабиёт дегани. Лекин тақдир тақозоси билан у “Миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти” деб аталиб кетди. Бундай талқин ва йўналишда адабиётнинг эстетик жиҳатларидан кўра ғоявий масалаларига эътибор кўпроқ. Биз бунда мустақиллик эҳтиёжларидан келиб чиқдик. Истиқлол тарихга ҳам, адабиётга ҳам синфий ёндашувни рад этиб, миллий ёндашувни кун тартибига қўйди. Ҳар қандай ижтимоий фикр миллат манфаати нуқтаи назаридан баҳоланадиган, унинг атрофида айланадиган бўлди. Бу мавсумий эмас, методологик масаладир. Шўролар ҳудудидаги ишларда жадидчилик ҳақида бир вақтлар ҳиёл ижобий фикрлар айтиш кўзга ташлансада кейин, бора-бора у шўро тузумига қарши

аксилинкилобчи ғоявий ҳаракат, миллатчилик, туркчилик, исломчилик ва ҳоқозалар тарзида фақат салбий баҳолаб келинди¹. Биз миллат, миллият ҳақида кўп гапирмоқдамиз. Бу тушунчалар бугун аниқ таърифига эгами? Биз эскича қарашлардан қутула олдикми? Жаҳидлар бу масалага жиддий қараган эди. Гаспратининг “Миллий ғоя”, “Миллият” сарлавҳали махсус мақолалари бор. Беҳбудийдан Чўлпонгача бирортаси уни четлаб ўтмаган. Совет даврида, унда ҳам XX аср 20-йилларнинг 2-ярмидан “миллатчи” деган ном устига тавқи лаънат босилди. Олдин у “миллат дегувчи” маъносида эди. Бугун миллат, миллият ҳақида гапирмоқда эканмиз, бу тушунчаларнинг моҳияти, тарихи ва талқинларидан ҳар биримиз ўз ихтисослигимиз доирасида хабардор бўлишимиз зарур, деб ўйлайман. Миллат ҳақидаги гап жуда эски, албатта. Жалил Мамадқулизода бир муносабат билан бу тушунчанинг қадим юнонларга бориб боғланишини ёзган эди. Кекса Демокрит уни тақрибан шундай тушунтирган экан: “Ҳар бир мамлакатнинг ягона бир соҳиби бор, унинг оти миллатдир”. Шундан сўнг бу тушунча тарих қатларида қолиб кетди, деб давом этади Жалил Мамадқулизода. Шоирнинг шеърларида эса бу сўз кўпинча тасаввуфий мазмунга хизмат қилдирилди, тавҳидни англашиш учун ишлатилди. Масалан, “Зиҳи тожинг, гавҳари кибриё, Бу гавҳардин офоқ топиб зиё” матлаи билан бошланадиган ва борлиққа кўчган Аллоҳнинг тазоҳири тасвирига бағишланган ғазалда “Сенинг миллатингдан чу топиб шараф, Саодат либоси кийиб атқиё” деган байт борки, унинг мазмуни ҳам юқоридаги фикрга бўйсундирилган. Лекин “миллат” сўзининг “халқ”, “миллат” маъноларида ишлатилган ўринлари ҳам йўқ эмас. Масалан: “Емди билким, бухуреким баъзининг таркиби-ла ҳосил бўлур, ўн тўкқуздуру, баъзи арабқа махсус ва баъзи ажамқа махсус ва баъзи муштарак ва баъзи турк шуаросига миллати истеъмолидан ҳеч қайси бу вақтқа дегинча махсус эмас эрмиш...”. Бу ердаги “миллат” этник мазмунга эга, бунга шубҳа йўқ. Навоий гоҳо “миллат” ва “дин” тушунчаларини бақамти, ёнма-ён ишлатади. Масалан, Жомийга

¹ Х.Болтабоев. Жаҳидчилик: ислоҳат, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Тошкент: Университет, 1999. 3-б.
www.tadqiqotlar.uz

берилган “нурул-миллат ва-д-дин”, таърифиди ёки “шамс ул-миллати вад-дин” (Пахлавон Муҳаммад) “саййид ул-миллати вад-дин” (Саъдуддин Кошғарий), “зайн ул-миллати вад-дин” (Ал-Ҳавоқий) каби сифатларда буни кузатиш мумкин.

“Миллат” ва “дин”ни муқобил тушуниш, айтиш мумкинки, ХХ аср аввалигача давом этди. “Тавҳиди ислом” (“панисломизм”) шунга суянар эди. Шуниси қизиқки, исломчиларнинг ўзлари ҳам дин бошқа, миллат бошқа эканини яхши билган. Масалан, Гаспрали “Миллият” мақоласида “дин ва миллият бирдир” деган гап “ески бир назарияйи сиёсия” эканини, унинг ҳаётга сингмаганини, форс ва турк мусулмонликни қабул қилса-да, араб бўлиб қолмаганини ёзади.

Гаспрали Ғарбдаги миллат билан боғлиқ назарияларни таҳлил қилар экан, улардан иккитасини мўтабар тутади:

1) Миллат мабний лисон ила мутакаллим кимсалар мажмуидир. Демак, бу ерда миллатнинг биринчи ва асосий белгиси - тил.

2) У миллатдан ўлмоқ истаян кимсаларнинг мажмуидир. Яъни бу ерда мезон - хоҳиш.

Тилнинг ҳам, диннинг ҳам, ҳатто ирқнинг ҳам аҳамияти йўқ. Гаспирали мисол сифатида Швейтсарияни келтириб ўтганлигини таъкидлаш зарур. У ерда 2 мазҳабга мансуб 3 тилда сўзлашувчи халқ яшашини айтган. Муаллиф фикрича, бу уч назариядан қайси бирининг илмий асосли эканини айтиш қийин. Ҳар учаласи ҳам амалий масалага айланган. Тарих ва тажриба шуни кўрсатмоқдаки, давлат ҳудуди билан миллат ҳудудининг бирлашиш жараёни кечмоқда. Масалан, миллатга тил асос қилиб олинса, Россия ўз тобеъларини руслаштиришга, Усмонли эса турклаштиришга уринган. Ёхуд дин асос қилиб олинса, бири христианлаштиришга, иккинчиси мусулмонлаштиришга киришади. Лекин ХХ асрда буларни ошкор амалга ошириш қийин.

Дарҳақиқат, миллий уйғониш даврини биз уч босқичга бўлиб ўрганамиз: 1865-1905-йиллар; 1905-1917-йиллар; 1917-1929-йиллар. Агар ҳар уч босқичда яшаб, ижод этган адиблар адади жамланса, 300 дан ошишига шубҳа йўқ. Петербургда ўтказилган Бутун Россия мусулмонлар йиғилишида (1914-йил), маълумотларига қараганда, Туркистондан атиги иккита вакил иштирок этган². Адабиётнинг кўлам даражасини ижодкорлар адади белгилаган эмас, албатта. Лекин, айти пайтда ўшандай шароитда шунча қаламкашнинг фаолият кўрсатиши сокинлик нишонаси эмас, аксинча, қизгин адабий жараён, миллий уйғониш белгиларидан ҳамдир. Лекин биз улардан бугун қанчасини таниб олдик? Нечта ижодкорнинг асари ўқувчиларга етди? Нечта ижодкорнинг асари илмий муомалага киритилди? Бу борадаги ишлар тоғдай бўлиб олдинда турибди. Тўғри, Бехбудий, Фитрат, Авлоний, Чўлпон, Ибрат, Сидқий Хондайлиқий, Сидиқий-Ажзий, элбек, Боту, Абдулҳамид Мажидий, Зиё Саид, Хислат, Хуршид, Фақирий каби XX аср боши адабиётининг бир қатор вакиллари асарлари оз-кўп нашр қилинди, илмий истеъмолга киритилди, тарғиб-ташвиқи йўлга қўйилди. Хусусан, Қурон ва унинг тафсирини жуда яхши билган Бехбудий ўз мақолаларидан бирида Қурон оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш билан ислом халқ таълими ва барчафанларга, шу жумладан, тарих фанига қай даражада аҳамият берганлигини исботлаб берган³.

Бугун Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳамза, Айний ижоди ва фаолияти қайта баҳоланмоғи керак. Биз бу улкан санъаткорларимиз ҳақида қилинган ишларнинг ўз вақтидаги буюк аҳамиятини ҳеч бир камситмаган ҳолда уларга бугунги кўз билан қарамоғимиз, уларни бугунги ақл билан баҳоламоғимиз лозим. Бу мезоннинг номи миллийликдир, Миллат ва Ватан манфаатидир. Ҳазиний, Муҳйи, Сарёмий, Муҳсиний, Фазлий, Табибий каби ўз даври адабий муҳитида катта мавқега эга бўлган ижодкорларнинг ўрни илмий асосларда кўрсатиб берилмоқда. XIX асрнинг охири XX аср бошлари ижтимоий-сиёсий

² М. Дарсаодат. Жаҳолат меваси // Садои Туркистон. 1914. №, 30. 1-б.

³ М. Бехбудий. Тарих ва жуғрофия // Ойна. – 1914. 505-б.

воқеаларни ўрганишда анчагина ишлар қилинди. Пўлатхон воқеаси, вабо кўзғолони, Андижон кўзғолони, 1916-йил воқеалари, 1917-йил Феврал, 1917-йил Октябр, Туркистон мухторияти, босмачилик ва ҳоказолар ҳақида янги замонавий нуқтаи назарлар ўртага тушмоқда ва илмий ишларимиз учун асос бўлиб хизмат қилмоқда. Бу борада жади́дчилик номи остида қилинган ва қилинаётган ишларни алоҳида таъкидлаш керак. Бироқ, миллатнинг, хусусан зиёлиларимизнинг мустамлакачиликка қарши олиб борган гоҳ ошкор, гоҳ пинҳона курашлари ва энг муҳими, буларнинг адабиётдаги бадиий ифодаси ўрганилган эмас. Бу жараён ҳаракатчилик нуқтаи назаридан Авлоний бир муносабат билан тилга олган 1904 -йилдаги “жадидлар тўдаси”дан 30-йиллардаги “Ботир гапчилар”гача, 1905-йил 15-августда Ока дарёсидаги Струве пароходида 300 вакил иштирокида тузилган ва Исмоилбек “Тарихи жади́димизнинг бош саҳифаси” деб баҳолаган “Шўройи уммат” — “Иттифоқи муслимин”дан “Турон”, “Чиғатой гурунги”, “Турк Адам марказияти”, “Иттиҳод ва тараққий”, “Миллий иттиҳод”, “Миллий истиқлол” жамиятларигача Ватан ва Миллат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ўрганиб келинмоқда, деб таъкидлаш мумкин. Адабий-танқидий нуқтаи назардан эса, Фурқатнинг Худоёрхон тилидан айtilган “Демиш хон”идан Чўлпон ва Фитратнинг 20-йиллардаги юракка ўт солувчи исёнкор сатрларигача миллий истиқлол ғояси нуқтаи назаридан яхлит ва изчил тадқиқ этилмоғи керак. Шунингдек, Фитрат ўз асариди Садриддин Айнийнинг “Манғит амирлари тарихи” тадқиқотида кўп ўринда мурожаат қилади. Айнан ўз навбатида, Аҳмад Дониш асарларидан фойдаланади⁴.

Умуман давр ва ижод, инқилобий давр поетикаси, анъанавийлик ва новаторлик, кўйинги, кўп асрли мумтоз адабиётимизнинг янги адабиётга айланиш жараёнини ўрганишнинг назарий ва амалий масалалари дахлсиз турибди. Ниҳоят, бу даврни ўрганишда турли соҳа мутахассисларининг филолог, философ, педагог, тарихчи, иқтисодчи, диншунос, санъатшунос,

⁴ Д.Алимова. Жади́дчилик: ислоҳат, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш // XIX аср охири XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жади́дчилик. - Тошкент: Университет, 1999. 96-б.

қонуншунослар ҳамкорлиги керак. Чунки жадиdчилик яхлит ҳодиса эди. Унинг учун ўрта асрлар Ренессансидаги сингари универсализм хос эди. Мутахассисларга маълумки, мазкур даврда матбуот йўлга қўйилган ва ўлкамизнинг ўзида ўнлаб газета-журналлар чиққан. Масалан, Зиё Саид 1870-1927-йилларда Чоп этилган газета-журналлар ҳақида фикр юритганда 45 та газета, 36 та журналнинг номини тилга олади. Бунинг устига Кавказ ва Волгабўйида, Марказий Русия шаҳарларида, Истанбул, Кобул, Ҳиндистонда, Мисрда чиқиб турган матбуотнинг ҳам Туркистонга келиб турганини ва Туркистон ҳаётини ёритиб турганини кўзда тутсак, кутубхоналаримизда жуда катта хазина борлигига ишонч ҳосил қиламиз. Айниқса, Исмоил Гаспиралининг “Таржимон”и, Ризо Фахриддиннинг “Шўро”си, Фотиҳ Каримийнинг “Вақт” газетаси, Жалил Мамадқулизоданинг “Мулла Насриддин”и кабилар жаҳоний миқёсга эга бўлган ва бутун дунёга тарқаладиган газета-журналлар эди. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, марифат ва маънавиятни аҳоли орасида ёйиш учун амалга оширган ишларнинг ҳаммаси жамият ҳаётини янгилаш учун қаратилган эди. Шунга кўра улар ишлаб чиққан барча қарашлар замирида аҳоли ҳаётини янгилаш бўлганлигини таъкидлаш лозим.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Х.Болтабоев. Жадиdчилик: ислоҳат, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. - Тошкент: Университет, 1999. 3-б.
2. М.Дарсаодат. Жаҳолат меваси // Садои Туркистон.1914. №, 30. 1-б.
3. М.Беҳбудий. Тарих ва жуғрофия // Ойна. – 1914. 505-б.
4. Д.Алимова. Жадиdчилик: ислоҳат, янгилашиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш // XIX аср охири XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадиdчилик. - Тошкент: Университет, 1999. 96-б.